

Dariusz Kasprzak OFM Cap

RECEPCJA *CREDO* NICEJSKIEGO W NAUCZANIU SYNODALNYM KOŚCIOŁA ZACHODNIEGO IV WIEKU

Współczesne opracowania patrystyczne poświęcone *credo* nicejskiemu skupiają się najczęściej na kwestiach związanych z teologią nicejską i ariańską, względnie na zagadnieniach terminologicznych i politycznych, zasadniczo związanych z Kościołem wschodnim¹. Natomiast zagadnienie odbioru *credo* nicejskiego w Kościele zachodnim w IV wieku najczęściej było ujmowanie pobieżnie i doczekało się niewielu prac szczegółowych, do których należą studia poświęcone działalności Hilarego z Poitiers i opozycji biskupów zachodnich wobec proariańskiej polityki dynastii Konstantynów² czy propagowania nicejskich terminów

¹ Por. M. Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975 (Studia Ephemeridis Augustinianum [dalej: SEA], 11); R. Williams, *Arius: heresy and tradition*, Grand Rapids 2002; J. Behr, *The Nicene faith: formation of Christian theology*, vol. 2, New York 2004; M. Simonetti, *Studi di cristologia postnicena*, Roma 2006 (SEA 98); *Arianism: historical and theological reassessments: papers from the Ninth International Conference on Patristic Studies, September 5–10, 1983, Oxford, England*, Eugene 2006; R. P. C. Hanson, *The search for the Christian doctrine of God. The arian controversy*, Grand Rapids 2007; K. Anatólis, *Retrieving Nicaea: the development and meaning of trinitarian doctrine*, Grand Rapids 2011; H. Pietras, *Sobór nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Kraków 2013.

² C. F. A. Borchardt, *Hilary of Poitiers' role in the Arian struggle*, Hague 1966 (Kerkhistorische Studien Behorende bij het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 12); H. Ch. Brennecke, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II: Untersuchungen zur dritten Phase des Arianischen Streites (337–361)*, Berlin 1984 (Pa-

teologicznych³. Dlatego pragnę przyjrzeć się recepcji *credo* nicejskiego w oficjalnym nauczaniu kościelnym na Zachodzie w IV wieku. Najpierw przedstawię recepcję *credo* nicejskiego w Kościele wschodnim, by w kolejnym paragrafie ukazać odbiór symbolu nicejskiego w nauczaniu synodalnym Kościoła zachodniego w latach 325–399.

1. Recepcja *credo* Soboru Nicejskiego I na Wschodzie

Tekst *credo* Soboru Nicejskiego I z 325 roku znany jest też jako „Wyznanie wiary 318 Ojców”:

Εκθεσις τῶν τιν' πατέρων	„Wyznanie wiary 318 Ojców”
<p>Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀορατῶν ποιητῆν· καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς, θεὸν ἐκ θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ, τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα, ἐνανθρωπήσαντα, παθόντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς· καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα.</p> <p>Τοὺς δὲ λέγοντας «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν» καὶ «πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν» καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας, φάσκοντας εἶναι ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, τούτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία.</p>	<p>Wierzymy w jednego Boga Ojca Wszchemogącego, Stworzyciela wszystkich rzeczy widzialnych i niewidzialnych. I w jednego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, zrodzonego z Ojca, jednorodzonego, to jest z istoty Ojca, Boga z Boga, Światłość ze Światłości, Boga prawdziwego z Boga prawdziwego, zrodzonego, a nie uczynionego, współistotnego Ojcu, przez którego wszystko się stało, co jest w niebie i co jest na ziemi, który dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił i przyjął ciało, stał się człowiekiem, cierpiał i zmartwychwstał trzeciego dnia, wstąpił do nieba, przyjdzie sędzić żywych i umarłych. I w Ducha Świętego.</p> <p>Tych, którzy mówią: „był kiedyś czas kiedy go nie było” lub „zanim się narodził nie był” lub „stał się z niczego” lub pochodzi z innej hipostazy, lub z innej substancji [niż Ojciec], lub że Syn Boży jest zmienny i przeobrażany, tych wszystkich powszechny i apostołski Kościół wyłącza.</p>

* Tekst grecki, łaciński i tłumaczenie polskie (T. Wnętrzak) za: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 1, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, s. 24–25 (Źródła Myśli Teologicznej, 24).

tristische Texte und Studien, 26); D. H. Williams, *The anti-Arian campaigns of Hilary of Poitiers and the 'Liber Contra Auxentium'*, „Church History” 1992 nr 1 (61), s. 7–22.

³ J. Ulrich, *Die Anfänge der Abendländischen Rezeption des Nizänums*, Berlin 1994 (Patristische Texte und Studien, 39).

Do śmierci cesarza Konstantyna I (zm. w 337 roku) *credo* nicejskie było oficjalną formułą wiary chrześcijańskiej⁴, prawdopodobnie wpisaną do cesarskiego *liber pontificalis*⁵. Tekst wyznania w Kościele na Wschodzie został poświadczony najpierw przez Euzebiusza z Cezarei w liście do jego Kościoła⁶, napisanym prawdopodobnie jeszcze w 325 roku, krótko po zakończeniu obrad w Nicei. Drugim chronologicznie świadkiem powołania się na tekst *credo* nicejskiego był list Atanazego z Aleksandrii do bezimiennego biskupa, w którym Atanazy wyjaśniał swoje rozumienie podstaw wiary nicejskiej (*credo* sformułowane przeciwko arianom, punkty 2–5, 5–18) oraz sformułowania użyte w *credo* nicejskim (punkty 19–32)⁷. Pismo patriarchy Aleksandrii powstało między 345 a 359 rokiem⁸, czyli już od 20 do 39 lat po zakończeniu obrad cesarskiego *concilium* w Nicei. Właśnie to pismo i ta umowna data (około 350 roku) stanowiłyby punkt zwrotny w rozpoczęciu promowania *credo* nicejskiego. Nie istnieją żadne dokumenty, które świadczyłyby o jego stosowaniu w jakimkolwiek Kościele partykularnym w latach 20.–50. IV wieku.

Pierwsze synody Kościoła wschodniego zwoływane po 325 roku były odzwierciedleniem sporów teologicznych i administracyjnych, związanych w dużej mierze z przyjęciem nauczania Nicei. Synod w Antiochii (około 328 roku) był zwołany przeciwko Eustatio-sowi z Antiochii i Asklepasowi, z których pierwszy był oskarżony

⁴ Por. S. Bralewski, *Cesarz Konstantyn I Wielki wobec kontrowersji ariańskiej*, Poznań 2009, s. 28 (Labarum, VIII).

⁵ Por. H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 213.

⁶ *Eusebii Caesariensis epistola ad suae parociae homines* 8, [w:] *Patrologia Graeca*, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866, t. 20, kol. 1539–1540 [dalej publikacje z tej serii cytowane jako: PG i numer tomu]; tłum. polskie (A. Baron): *List Euzebiusza z Cezarei do swego Kościoła*, 8, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tekst grecki, łaciński, polski, red. A. Baron, H. Pietras, t. 1, 325–787, Kraków 2001, s. 56–57 (Źródła Myśli Teologicznej, 24 [dalej publikacje z tej serii cytowane jako: ŹMT i numer tomu]).

⁷ Atanazy z Aleksandrii, *De decretis Nicaenae synodi*, [w:] *Athanasius*, PG 25b, kol. 416–476; tłum. polskie: *O dekretach Soboru Nicejskiego*, tłum. P. M. Szewczyk, Kraków 2011, s. 1–33 (ŹMT 60).

⁸ P. M. Szewczyk (*Wprowadzenie*, s. XXIII, [w:] ŹMT 60) postuluje lata 345–355 jako datację ogólną napisania przez Atanazego listu o postanowieniach Synodu Nicejskiego. Za wczesną datacją tego listu (345) optuje E. Cattaneo, natomiast większość badaczy opowiada się jednak za datacją późniejszą: latami 350–351 (G. H. Optiz); 351–355 (A. Roberson; M. Simonetti); 357–359 (X. Morales); por. P. M. Szewczyk, *Wprowadzenie*, dz. cyt., s. XXIII.

o monarchianizm i niemoralność. Kolejny Synod w Antiochii (około 331–334) miał być zwołany przeciwko wierze nicejskiej, lecz jego istnienie wydaje się dziś mało wiarygodne. Synod w Tyrze (335), przeciwko Atanazemu, nie poruszył kwestii *credo*. Synod w Jerozolimie (335) rehabilitował Ariusza, którego wyznanie wiary uznano za ortodoksyjne. Synod w Aleksandrii (338–339) odbył się w obronie Atanazego, lecz również nie odniósł się do *credo* z 325 roku. Synod w Konstantynopolu (338–339) złożył z urzędu Pawła z Konstantynopola, lecz znowu zabrakło tu odniesień do symbolu nicejskiego. Synod w Gangra (około 340 roku) wystąpił przeciwko Eustatiosowi z Sebsty i przesadnej ascezie, lecz w jego aktach także brak odniesień do *credo* nicejskiego. Synod w Antiochii (341), pragnąc ułożyć wyznanie wiary lepsze od nicejskiego, podał natomiast aż trzy wyznania wiary, z których jedynie drugie było oficjalnym symbolem tego synodu⁹. Był to swoisty początek układania kolejnych, w zamyśle lepszych niż nicejskie, symboli wiary.

Giuseppe Luigi Dossetti w wydaniu krytycznym tekstu *credo* nicejskiego, podając świadków przekazu tekstu, opisuje kolekcje kanoniczne, zawierające tekst soborowego wyznania z 325 roku:

- *Corpus Canonum*, antyczną kolekcję kanoniczną grecką (powstała według Eduarda Schwartz’a i Alphonse’a van Hovego w dwóch fazach: latach 361–376 i 381–451);
- świadków greckich tekstu wyznania odnoszących się do *Corpus Canonum* (tj. *Mandatum orientalium in gestis Ephesini concilii*, tekst z 431 roku);
- *Gelasius Cyzicenus in Historia Ecclesiastica* 2, 27; tekst powstały po 475 roku);
- *Corpus Canonum* w języku syryjskim (przekłady z tekstów greckich na syryjski, powstałe pomiędzy 501 rokiem a IX wiekiem);
- *Corpus Canonum* w języku koptyjskim (przekłady z greckiego, powstałe pomiędzy 400 a 550 rokiem);
- łacińskie kolekcje kanoniczne (przekłady z greckiego, powstałe w latach: 402, 419, 422);
- listę ojców soborowych z Nicei (w języku greckim: Sokrates Scholastyk, *Historia Ecclesiastica* 1,13,11; w językach: syryjskim,

⁹ Por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006, s. 90–142 (ŻMT 37).

koptyjskim i armeńskim: przekłady z *Corpus Canonum*; w języku łacińskim, listy tworzone od 774 roku do XI wieku)

- oraz apendyks antiocheński (syryjskie wyjaśnienie *Corpus Canonum*)¹⁰.

Z zestawienia G. L. Dossettiego wynika zatem, że wszystkie antyczne kolekcje kanoniczne zawierające tekst wyznania soborowego z Nicei I to zbiory prawne powstałe od 360 roku do XI wieku. Są zatem późniejszymi świadkami tekstu *credo* nicejskiego.

Kwestię słabej recepcji *credo* nicejskiego na Wschodzie w IV i V wieku wnikliwie omówił ostatnio Henryk Pietras, który wykazał, że „nie ma żadnego śladu, by ktokolwiek, kiedykolwiek i do czegokolwiek go używał w Kościele”¹¹. Po soborze w Nicei żaden z Kościołów lokalnych do owego *credo* nicejskiego się nie przyznawał. Kościoły partykularne posługiwały się własnymi wersjami *credo* chrzcielnego. Co więcej, można się doliczyć 18 synodów, które układały nowe wyznania wiary, ale nie odwoływały się do „Wyznania wiary 318 Ojców”¹². Od około 350 roku Atanazy zaczął promować *credo* nicejskie, gdyż prawdopodobnie nabrał przekonania, że układanie nowych wyznań wiary prowadzi donikąd. Owa promocja okazała się skuteczna, gdyż Synod Konstantynopolitański z 381 roku zakazał zmian w *credo* nicejskim¹³, co powtórzył Sobór Efeski z 431 roku¹⁴.

¹⁰ G. L. Dossetti, *Il simbolo di Nicea e di Costantinopolo: edizione critica*, Roma–Freiburg–Basel 1967, s. 113–167.

¹¹ H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 180.

¹² Por. H. Pietras, *Spór o wyznanie wiary w IV wieku*, „Teologia Patrystyczna” 2007 nr 4, s. 35–50; H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 185.

¹³ Sobór Konstantynopolitański I, kanon I: „Wyznania wiar świętych Ojców zebranych w Nicei w Bitynii nie wolno zmieniać, lecz należy je zachować z całą jego mocą”. *ŻMT* 24, s. 71.

¹⁴ Sobór Efeski, Orzeczenie o nicejskim wyznaniu wiary: „Taką wiarę ustalił sobór w Nicei: «Wierzemy... (tekst wyznania wiary Soboru Nicejskiego I)». Byłoby rzeczą słuszną, aby wszyscy zgadzali się z tą świętą wiarą. Jest ona pobożna i pożyteczna dla całego świata. Skoro niektórzy tylko udają, że wyznają taką wiarę i zgadzają się z nią tylko pozornie, błędnie tłumaczą jej prawdziwy sens, interpretują ją zgodnie z własnym sposobem myślenia i pouczają prawdę jako synowie błędu oraz dzieci potępienia, uznano za konieczne sięgnąć do świadectw świętych i prawowiernych Ojców, aby mogli ukazać, w jaki sposób oni pojmowali wiarę i z odwagą ją głosili, tak ażeby było oczywiste, że wszyscy ci, których wiara jest prawdziwa i nienaganna, w ten właśnie sposób ją rozumieją, wyjaśniają i głoszą (tu następowała lektura fragmentów z Pism Ojców, wypowiedzi uczestników soboru oraz relacji dotyczącej prezbitera Charyzjusza...). Po przeczytaniu tych dokumentów sobór zarządził, że: [kanon VII]

Pomimo wymienionych apeli soborowych *credo* z Nicei I nadal nie było formalnie używane w Kościele, podobnie jak *credo* Synodu w Konstantynopolu z 381 roku. Co więcej, ten sam Synod w kanonie III zaczął upowszechniać tezę o przewodniej roli Kościoła Konstantynopola na Wschodzie, co oczywiście nie znalazło zrozumienia ani w Rzymie, ani w Aleksandrii. Kanon XXVIII Soboru Chalcedońskiego z 451 roku powtórzył uzasadnianą wyłącznie politycznie doktrynę o precedencji biskupstwa konstantynopolitańskiego na Wschodzie. Jednak Konstantynopola jako miasta soborowego czy apostołskiego nadal nie wymieniano w dokumentach kościelnych nawet pod koniec V wieku. Brakuje wzmianek o soborowości Konstantynopola w *Liście papieża Feliksa do duchowieństwa Konstantynopola* z 484 roku (jako miasta soborów zostały wymienione jedynie: Nicea, Efez i Chalcedon). Brak również wzmianek o apostołskości Konstantynopola w oryginale *Dekretu Gelazego* z 495 roku (jako apostołskie zostały wymienione jedynie Rzym, Aleksandria i Antiochia)¹⁵.

Wobec powyższych danych H. Pietras wprowadza opinię celowego fałszerstwa i wymuszenia na Rzymie uznania dla Konstantynopola. Jako że do akceptacji kościelnej stołeczności Konstantynopola brakowało argumentacji teologicznej (temu biskupstwu brakowało zarówno sukcesji apostołskiej, jak i miejsca w tradycji soborowej), wymyślono określenie ważności Konstantynopola ze względu na jego miejsce w tradycji soborowej¹⁶.

Nikomiu nie wolno głosić, spisywać ani formułować innej wiary niż ta, która została ustalona przez świętych Ojców zgromadzonych w Nicei wraz z Duchem Świętym. Ci, którzy ośmielają się inną wiarę formułować, rozpowszechniać lub głosić pragnącym nawrócić się z pogaństwa, judaizmu czy jakiegokolwiek herezji i poznać prawdziwą wiarę – to jeśli są biskupami albo duchownymi mają być pozbawieni urzędu; biskupi episkopatu, duchowni przynależności do kleru; jeśli zaś są to osoby świeckie, mają być wyłączone ze wspólnoty Kościoła”. *ŻMT* 24, s. 167, 169.

¹⁵ Por. H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 187–188.

¹⁶ H. Pietras stwierdza: „Pokazanie wyznania wiary jako ułożonego w Konstantynopolu przez 150 ojców, z całym respektem dla nicejskiego, ale z – jakoby – koniecznym dopiskiem o Duchu Świętym przeciwko macedonianom, miało służyć wprowadzeniu Konstantynopola do ekskluzywnego klubu najważniejszych miast chrześcijaństwa, już nie tylko ze względu na stołeczność, ale i soborowość. Trzeba przyznać, że manewr się powiódł i w końcu w 519 roku w raporcie legatów papieża Hormizdasa z Konstantynopola pojawia się wiadomość o czterech soborach i jak podaje Thiel w przypisie, od tego czasu w Rzymie mówi się właśnie o czterech, a nie o trzech, jak

Znaczącą okolicznością praktycznego odrzucenia *credo* nicejskiego na rzecz konstantynopolitańskiego była kwestia monofizytyzmu, walki o władzę pomiędzy cesarzem Zenonem Izauryjczykiem (rządził w latach 474–491) a uzurpatorem Bazyliusem (475–476) oraz eklesjalnych sporów o uznanie Soboru Chalcedońskiego i przewodniej roli Konstantynopola w Kościele na Wschodzie w latach 70. V wieku (czego nie chciały uznać patriarchaty Antiochii i Aleksandrii). Kiedy uzurpator Bazyliusek odwołał z wygnania antychalcedonianina, patriarchę Antiochii Piotra Folusznika (biskupa Antiochii w latach 471–488), ten wprowadził zwyczaj odmawiania w czasie mszy wyznania wiary; prawdopodobnie było to *credo* nicejskie. Prawdopodobnie byłoby to jedyne liturgiczne użycie nicejskiego wyznania wiary w starożytności – paradoksalnie przez monofizytów w Antiochii¹⁷. Natomiast od VI wieku zaczęto promować *credo* konstantynopolitańskie, uznawane według kościelno-politycznej argumentacji przyjętej w Chalcedonie jako przedłużenie *credo* nicejskiego¹⁸.

2. Recepcja *credo* nicejskiego w nauczaniu synodalnym Kościoła zachodniego

Dla zrozumienia recepcji *credo* nicejskiego w Kościele zachodnim fundamentalną kwestią jest odbiór tego wyznania wiary w nauczaniu synodalnym w IV wieku. Na Zachodzie pierwszym łacińskim świadkiem pełnego tekstu *credo* z Nicei I był Hilary z Poitiers, czego dowodem jest traktat z 359 roku *O synodach, albo o wierze Wschodu*¹⁹. Było to jednak pojedyncze powołanie się na treści soborowego symbolu przez pojedynczego biskupa. W Kościele starożytnym

dotąd”. Por. H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 188, przypis 40 (A. Thiel, *Epistolae Romanorum Pontificum genuinae I, Epis.* 76, 4, s. 873).

¹⁷ Por. H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 188–189; P. Th. Camelot, *Creeds*, [w:] *Sacramentum mundi. An encyclopedia of theology*, ed. K. Rahner, C. Ernst, K. Smyth, t. 2, London 1973⁵, s. 39.

¹⁸ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, vol. III, *L'Eucarestia. Sacrificio e sacramento*, Milano 1998, s. 294–296; H. Pietras, *Sobór Nicejski (325)...*, dz. cyt., s. 189–190.

¹⁹ Hilary z Poitiers, *De synodis seu de fide Orientalium* 84 (*Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 10, kol. 536 [dalej publikacje z tej serii cytowane jako: PL i numer tomu]).

panowało natomiast przekonanie, że nie tyle każdy biskup z osobna, ale wszyscy biskupi są następcami całego kolegium apostołskiego. Opinie kolegium biskupiego spotykającego się na synodach były zatem wiążące dla danych kościołów lokalnych, gdyż synody były wyrazem kolegialności, apostołskości i jedności eklezjalnej całego Kościoła lokalnego. Dlatego chcę teraz przeprowadzić analizę treści akt synodalnych Kościoła zachodniego z lat 325–399 pod kątem recepcji *credo* nicejskiego. Pragnę opisać sposób, w jaki Synody zachodnie odwoływały się do tekstu *credo* z 325 roku. W pracy będę używał bilingwicznej edycji tekstów synodalnych wydanych w serii Źródła Myśli Teologicznej w tomach 37 i 52.

Synod w Rzymie (325?)²⁰, na którym miało nastąpić zatwierdzenie uchwał Soboru Nicejskiego I wydaje się dziś badaczom mało prawdopodobny²¹.

Synod w Kartaginie (około 335 roku)²² był synodem donacjańskim, na którym ustalono, że katolicy przechodzący do donatystów nie muszą być ponownie chrzczeni²³. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Rzymie (lata 340–341), w obronie Atanazego z Aleksandrii i Marcelego z Ancyry, do którego dokumentów dołączono list Juliusza I, papieża²⁴. Jest w nim mowa o potępieniu arian przez uchwały Soboru Nicejskiego I (*List Juliusza I* 23, 1–4²⁵), o wyznaniu wiary przez Marcelego z Ancyry, który zwiódł papieża, przedstawiając mu *Skład apostołski* jako własne wyznanie wiary (*List Juliusza I*, 32, 1–2²⁶). Ciekawe, że Vitus i Vincentius, legaci papiescy

²⁰ Por. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, vol. II, *Ab anno 305 ad annum 346* [dalej: Mansi II], Leipzig–Paris 1901, kol. 1081–1083.

²¹ Por. ŹMT 37, s. 90*, przypis B.

²² Dwie datacje: Mansi II, kol. 409 podaje rok 308, a Mansi II, kol. 1121 rok 333; Por. Mansi II, kol. 407–410.1121–1122; Augustyn z Hippony, *Epistula*, [w:] Augustyn z Hippony, *Epistolae* 1/2 (71–123) (Nuova Biblioteca Agostiniana, XXI/2). Testo latino dall'edizione maurina confrontato con il Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, editore L. Carrozzi, Roma 1992², s. 862.

²³ Por. ŹMT 37, s. 93*, przypis A.

²⁴ Por. Mansi II, kol. 1211–1232; ŹMT 37, s. 110–123*.

²⁵ Por. ŹMT 37, s. 112–113.

²⁶ Por. ŹMT 37, s. 119.

obecni na soborze, potwierdzili prawowierność Marcelego²⁷. Nie ma natomiast jakiegokolwiek bezpośredniego odniesienia do tekstu samego *credo* nicejskiego.

Synod w Sardyce (Sofii), około 343 roku²⁸, na którym, po opuszczeniu go przez 76 biskupów wschodnich, było obecnych 97 biskupów zachodnich²⁹. Ojcowie synodalni ułożyli formułę wiary³⁰, mającą raczej charakter wyjaśnienia niż symbolu³¹. W formule wiary z Sardyki znowu brak powołania się na tekst *credo* z Nicei.

Synod w Mediolanie (około 345–346 roku)³² w sprawie symbolu wiary z Antiochii (344–345), przywiezionego przez tamtejszą delegację. Biskupi wschodni i zachodni nie doszli do porozumienia względem potępienia Ariusza³³. Brak wzmianek o *credo* z Nicei z 325 roku.

Synod w Kolonii (12 maja 346 roku)³⁴, któremu przewodniczył Maksymin, biskup Turynu, celem złożenia z urzędu biskupa Kolonii Eufrotasasa, jakoby przeczącemu bóstwu Chrystusa, co badaczom trudno przyjąć za oczywiste, gdyż biskup Kolonii jeszcze w 343 roku uchodził za ortodoksyjnego³⁵. W tekście dokumentu brak jakichkolwiek powołań na *credo* nicejskie.

Synod w Mediolanie (około 347–348 roku)³⁶, potępienie Foty-
na z Sirmium i przyjęcie listu Ursacjusza z Singidunum (Belgrad)

²⁷ Por. Mansi II, kol. 692D: „Scilicet Vitus et Vincentius, legates papae”; *List Juliusza I 32*, 2: „A nasi prezbiterzy, którzy ongiś brali udział w Soborze Nicejskim, potwierdzili jego prawowierność”.

²⁸ Por. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. III, *Ab anno 347 ad annum 409* [dalej: Mansi III], Florentiae 1759, kol. 1–74; *ŻMT* 37, s. 143–183*.

²⁹ Por. J. Gliściński, *Współlistotny Ojcu*, Łódź 1992, s. 59–62.

³⁰ Por. *ŻMT* 37, s. 143–145.

³¹ Por. *ŻMT* 37, s. 143*, przypis ^A.

³² Por. Mansi II, kol. 1369–1372; *ŻMT* 37, s. 188–188*.

³³ Por. *ŻMT* 37, s. 188*, przypis ^D.

³⁴ Por. Mansi II, kol. 1371–1374; *ŻMT* 37, s. 189–191*.

³⁵ Por. *ŻMT* 37, s. 189, przypis ^A.

³⁶ Por. Mansi III, kol. 159–162; *ŻMT* 37, s. 193–193*.

i Walensa z Mursy, w którym obaj biskupi zapewniali, że są gotowi potępić Ariusza. Brak wzmianek o *credo* z Nicei I.

Synod w Kartaginie (około 348 roku)³⁷ przeciw donatystom. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Hadrumentum w prowincji Byzacena (około 348 roku)³⁸ w sprawie lichwy. Brak powołania się na tekst *credo* z Nicei.

Dwa synody numidyjskie z 348 roku: donatystyczny (w obliczu prześladowania donatystów ze strony cesarstwa po zamordowaniu przez nich biskupa Marculusa)³⁹ oraz katolicki (odmawiający tytułu męczennika donatystom, którzy mieli sami wydawać się na śmierć z nieumiarkowanego pragnienia męczeństwa)⁴⁰. Brak jakichkolwiek odniesień do *credo* soborowego.

Synod w Rzymie (349)⁴¹, za papieża Juliusza I, potępienie Fotyna. Brak powołań na *credo* nicejskie.

Synod w Sirmium (Hrvatska Mitrovica, Bośnia) z 351 roku⁴², pierwsze wyznanie wiary z Sirmium (tzw. *Pierwsza formuła z Sirmium*). W tej ariańskiej formule, która stanowi dosłowne powtórzenie IV formuły antiocheńskiej (z 342 roku), poszerzonej o 26 anatematyzmów⁴³, również brak odwołań do *credo* z Nicei z 325 roku.

Synod w Rzymie (lata 352–353)⁴⁴ za papieża Liberiusza, w obronie Atanazego. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Arles (353)⁴⁵, zwołany przez cesarza Konstancjusza II celem potępienia Atanazego. Brak wzmianek o *credo* z Nicei I.

³⁷ Por. Mansi III, kol. 143–158; ŻMT 37, s. 193–199*.

³⁸ Por. Mansi III, kol. 145; ŻMT 37, s. 200–200*.

³⁹ Por. Mansi III, kol. 143–144; ŻMT 37, s. 200–200*.

⁴⁰ Por. Mansi III, kol. 152; ŻMT 37, s. 200–200*.

⁴¹ Por. Mansi III, kol. 163–166; ŻMT 37, s. 200–200*.

⁴² Por. Mansi III, kol. 257–260; ŻMT 37, s. 200–205*.

⁴³ Por. J. Gliściński, *Współlistotny Ojcu*, dz. cyt., s. 72–73.

⁴⁴ Por. Mansi III, kol. 229; ŻMT 37, s. 206–206*.

⁴⁵ Por. Mansi III, kol. 231; ŻMT 37, s. 206–206*.

Synod w Mediolanie (355)⁴⁶, zwołany przez cesarza Konstancjusza II w celu potępienia Atanazego. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Galii (355)⁴⁷, odrzucający postanowienia Synodu Mediolańskiego z 355 roku. Brak wzmianek o *credo* soborowym.

Synod w Béziers (356)⁴⁸, zwołany przez ariańskiego biskupa Arles, Saturninusa, celem zesłania Hilarego z Poitiers. Brak odwołań do *credo* nicejskiego.

Synod w Sirmium (357)⁴⁹, zwołany przez anomejczyków, odrzucający sformułowanie „współistotny” z symbolu z Nicei (*Druga formuła z Sirmium* 3), podkreślający, że Bóg Ojciec jest większy od Syna (*Druga formuła z Sirmium* 4). Na synodzie tym nastąpiło przyjęcie *Drugiej formuły wiary z Sirmium*⁵⁰.

Synod w Galii (357–358)⁵¹, potępiający tzw. *Drugą formułę z Sirmium*. Brak odwołań do *credo* z Nicei.

Synod w Sirmium (358)⁵², synod ariański, zwołany przez Bazylego z Ancyry, odrzucający *Drugą formułę z Sirmium*, a powołujący się na drugą formułę wiary z Antiochii z 341 roku, anatematyzmy z Sirmium z 351 roku i z Ancyry z 358 roku. Zaakceptowane dokumenty łącznie nazywa się *Trzecią formułą z Sirmium*. Brak formalnych odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Sirmium (maj 359)⁵³, synod ariański, który uchwalił tzw. *Czwartą formułę z Sirmium*, potępiającą użycie terminu ουσΙΑ w odniesieniu do Ojca i Syna jako terminu niebiblijnego⁵⁴, a wprowadzającą

⁴⁶ Por. Mansi III, kol. 233–237; *ŻMT* 37, s. 207–207*.

⁴⁷ Por. Mansi III, kol. 251–252; *ŻMT* 37, s. 207–207*.

⁴⁸ Por. Mansi III, kol. 251–254; *ŻMT* 37, s. 208–208*.

⁴⁹ Por. Mansi III, kol. 261–264; *ŻMT* 37, s. 208–209*.

⁵⁰ Por. J. Gliściński, *Współistotny Ojcu*, dz. cyt., s. 84–85.

⁵¹ Por. Mansi III, kol. 291–292; *ŻMT* 37, s. 209–209*.

⁵² Por. Mansi III, kol. 289n; *ŻMT* 37, s. 225–225*.

⁵³ Por. Mansi III, kol. 253–266; *ŻMT* 37, s. 225–226*.

⁵⁴ *Czwarta formuła z Sirmium* 8, 7, [w:] *ŻMT* 37, s. 226*: „Nazwę *ousia* wprowadzili Ojcowie gwoli uproszczenia. Niezrozumiana przez pospólstwo przynosi zgorzenie,

termin „Syn podobny jest pod każdym względem do Ojca”⁵⁵. Brak bezpośredniego odwołania się do tekstu *credo* nicejskiego.

Synod w Rimini (maj–październik 359 roku)⁵⁶, synod dla Zachodu (jego wschodnim odpowiednikiem był synod w Seleucji w 359 roku) zwołany przez cesarza Konstancjusza II. Około 400 biskupów wbrew cesarzowi nie przyjęło *Czwartej formuły z Sirmium* i opowiedziało się za nicejską formułą wiary, lecz bez cytowania pełnego tekstu wyznania⁵⁷. Jednak pod naciskiem cesarza biskupi ostatecznie przyjęli formułę z Nike z 359 roku⁵⁸.

Synod w Paryżu (lata 360–361)⁵⁹, synod pod przewodnictwem Hilarego z Poitiers, odrzucając ariańskie tezy z Rimini odwołał się bezpośrednio do *credo* nicejskiego i przyjął „wyrażenie «współistotny» na określenie prawdziwego i rzeczywistego zrodzenia jednorodzonego Boga z Boga Ojca. [...]. Dlatego wyznajemy, że jest jedną «ousią» lub «substancją» z Bogiem Ojcem, aby nie uważano Go za stworzenie, adopcję ani samą nazwę”⁶⁰.

gdźy nawet i tekst Pisma jej nie zawiera. Postanowiliśmy ją przeto usunąć i absolutnie nie dopuścić na przyszłość do żadnej wzmianki o *ousii* w odniesieniu do Boga, ponieważ Pismo Święte nigdzie nie wspomina o *ousii* Ojca i Syna”.

⁵⁵ *Czwarta formuła z Sirmium* 8, 7, dz. cyt.

⁵⁶ Por. Hilarius Pictaviensis, *Tractatus mysteriorum, Fragmenta, Ad Constantium Imperatorem, Hymni*; Pseudo-Hilarius, *Epistula ad Abram filiam, Hymni*, ed. A. Feder, Wien–Leipzig 1916, kol. 95–96 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* [dalej: CSEL], 65; PL 10, kol. 697); *ŻMT* 37, 226–226*.

⁵⁷ Synod w Rimini (359), *Definicja wiary homouzjan* 3, [w:] *ŻMT* 37, s. 226*–227*: „Tak wierzymy, że można się podobać wszystkim katolikom, iż nie wolno nam odchodzić od przyjętego wyznania wiary, [...] i że nie odstąpimy od wiary [...] tak jak ciągle trwa ustanowiona, przez tradycję ojców według sukcesji apostołów aż do Soboru Nicejskiego zwołanego przeciw herezji, która w owym czasie powstała”; Synod w Rimini (359), *List synodu z Rimini do cesarza Konstancjusza* 1: „Uznaliśmy za rzecz niegodną zniekształcanie w czymkolwiek ustaleń świętych ojców i tych, którzy zasiedli na soborze nicejskim razem z przesławnej pamięci Konstantynem, ojcem waszej miłości”. *ŻMT* 37, s. 229*.

⁵⁸ *List synodalny arian do cesarza Konstancjusza o odrzuceniu terminu «substancja»*, [w:] *ŻMT* 37, s. 231–232*.

⁵⁹ Por. Mansi III, kol. 357; *ŻMT* 37, s. 246–249*.

⁶⁰ Synod w Paryżu (360/361), *Wiara katolicka* 2, [w:] *ŻMT* 37, s. 247*; por. *Wiara katolicka* 3, [w:] *ŻMT* 37, s. 248*: „Tej wiary zawsze się trzymamy i będziemy się trzymać brzydząc się tymi, którzy mówią: «Nie było go zanim się narodził».

Synod w Thenae w Byzacena (około 362)⁶¹, synod donatystyczny. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Rzymie (lata 365–366)⁶², za papieża Liberiusza, rehabilitujący Eustatiosa z Sebasty. Dokumentem, jaki pozostał po tym synodzie, jest *List Liberiusza do biskupów macedońskich*. Na tym synodzie rzymskim bezpośrednio odwołano się do *credo* nicejskiego i załączono je do listu papieskiego, samo *credo* soborowe określono jako: „katolickie i apostołskie”⁶³, „zatwierdzone przez ortodoksyjnych biskupów i zawierające doskonałą prawdę”⁶⁴, wyrażające wiarę „zawartą w pojęciu hipostazy i wyrażoną w terminie współistotnego”⁶⁵, „*Credo*, ogłoszone w Nicei jako obowiązujące”⁶⁶.

Synod na Sycylii (366)⁶⁷, potwierdzający *credo* nicejskie i rehabilitujący Eustatiosa z Sebasty.

Synod w Singidunum (obecnie Belgrad; 366)⁶⁸, synod ariański, odrzucający określenie „podobieństwo Ojca i Syna co do istoty”.

Synod w Rzymie (368)⁶⁹, za papieża Damazego, potępiający Ursacjusza i Walensa. Brak bezpośrednich odniesień do *credo* nicejskiego.

⁶¹ Por. Mansi III, kol. 373–374; *ŻMT* 37, s. 256–256*.

⁶² Por. Mansi III, kol. 377–380; *ŻMT* 37, s. 261–263*.

⁶³ *List Liberiusza do biskupów macedońskich* 3, [w:] *ŻMT* 37, s. 261*–262*: „Za katolicką i apostołską uznajemy wiarę, która w czystej i nienaruszonej postaci przetrwała aż do soboru w Nicei. I tę właśnie wiarę wyznali sami posłowie i pełni radości usuwając wszelki ślad i zarzewie niedorzecznego podejrzenia przedstawili ją nie tylko w mowie, ale także na piśmie. Kopię tego dokumentu uznaliśmy za potrzebne załączyć bezwzględnie do niniejszego pisma, żeby nie zostawić heretykom jakiegoś pretekstu do ponownych knowań i zasadzek”.

⁶⁴ *List Liberiusza do biskupów macedońskich* 4, [w:] *ŻMT* 37, s. 262*: „...wiarę zatwierdzoną w Nicei przez trzystu osiemnastu ortodoksyjnych biskupów, która zawiera doskonałą prawdę i zmusza do milczenia i do ucieczki całe zastępy heretyków”.

⁶⁵ *List Liberiusza do biskupów macedońskich* 5, [w:] *ŻMT* 37, s. 262*.

⁶⁶ *List Liberiusza do biskupów macedońskich* 6, [w:] *ŻMT* 37, s. 262*.

⁶⁷ Por. *ŻMT* 37, s. 263–263*.

⁶⁸ Por. Mansi III, kol. 399–402; *ŻMT* 37, s. 263–264*.

⁶⁹ Por. Mansi III, kol. 447–448; *ŻMT* 37, s. 264–264*.

Synod w Rzymie (ok. 370)⁷⁰, za Damazego, potępienie Auksencjusza z Mediolanu za arianizm. Bezpośrednie powołanie się na *credo* z Nicei jako na odtrutkę na arianizm i zbawienne wyznanie wiary⁷¹, gdyż zawiera ono wiarę opartą na autorytecie apostołów⁷².

Synod w Valence d'Agen (12 lipca 374 roku)⁷³ o święceniach, pokucie i powtórным chrzcie. Brak wzmianek o *credo* z Nicei.

Synod w Rzymie (374)⁷⁴, za Damazego, pośrednie powołanie się na *credo* nicejskie przy potępieniu Eustatiosa z Sebasty za negowanie współistotności Ojca i Syna oraz za zaprzeczanie bóstwu Ducha Świętego, oraz potępienie Apolinarego z Laodycei za negowanie pełnego człowieczeństwa Chrystusa.

Synod w Rzymie (lata 376–377)⁷⁵, przeciwko Apolinaremu z Laodycei, Eustatiosowi z Sebasty, Melecjuszowi z Antiochii i Euzebiuszowi z Samosaty. Pośrednie powołanie się na *credo* nicejskie przy anatematyzmach *Tomus Damasi*.

Synod w Ilirii (378)⁷⁶ o wierze nicejskiej. Podawana jest dziś w wątpliwość autentyczność tego soboru.

Synod w Rzymie (378)⁷⁷ dla odparcia oszczerstw żydowskiego podżegacza Izaaka i omówienia jurysdykcji kościelnej. Brak odwołań do *credo* z Nicei I.

⁷⁰ Por. Mansi III, kol. 455–462; ŻMT 37, s. 275–277*.

⁷¹ List „*Confidimus*” do biskupów wschodnich 3, [w:] ŻMT 37, s. 276*: „najświętsi biskupi, na Soborze w Nicei ten mur zbudowali dla obrony przed diabelskim orężem i taką odtrutkę zastosowali na kielich zabójczego jadu, że trzeba wierzyć w Ojca, Syna i Ducha Świętego, jednego Bóstwa, jednej postaci, jednej substancji, orzekając przeciw tym, którzy myśleli odmiennie niż nasza wspólnota. To zbawienne wyznanie wiary później niektórzy na innych synodach próbowali obalić i pogwałcić”.

⁷² List „*Confidimus*” do biskupów wschodnich 4, [w:] ŻMT 37, s. 276*: „stale trzeba trwać jedynie przy tej wierze, która została oparta w Nicei na autorytecie Apostołów”.

⁷³ Por. Mansi III, kol. 491–496; ŻMT 37, s. 280–282*.

⁷⁴ Por. Mansi III, kol. 477–482; ŻMT 37, s. 282–282*.

⁷⁵ Por. Augustinus, *De Trinitate*, ed. W. J. Mountain, F. Glorie, Turnhout 1968, s. 564–565 (Corpus Christianorum. Series Latina [dalej: CCL], 50A); ŻMT 37, s. 285–288*.

⁷⁶ Por. Mansi III, kol. 386; ŻMT 37, s. 288–288*.

⁷⁷ Por. Mansi III, kol. 501; ŻMT 37, s. 282–292*.

Synod w Saragossie (4 października 380 roku)⁷⁸ przeciwko pryscylianom. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Rzymie (380)⁷⁹ w sprawie Maksyma Cynika. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Mediolanie (380)⁸⁰, za Ambrozego, w sprawie dziewicy Indicji z Werony o przekroczenie ślubu czystości. Uwolniona od zarzutu. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Akwilei (3 września 381 roku)⁸¹, potępienie Palladiusza⁸² i Sekundiana⁸³ oskarżonych o arianizm, pośrednio potwierdzenie *credo* z Nicei, którego nie wyznawali sądzeni arianie.

Synod w Mediolanie (około 381?)⁸⁴, prawdopodobnie synod tożsamy z Synodem w Akwilei z 381 roku.

Synod w Rzymie (382)⁸⁵, podanie kanonu Pisma Świętego, odrzucenie tezy o prymacie Kościoła w Konstantynopolu. Brak odniesień do *credo* z Nicei I.

Synod w Bordeaux (384–385)⁸⁶, przeciwko Pryscylianowi i Instancuszowi. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

⁷⁸ Por. Mansi III, kol. 633; *ŻMT* 37, s. 292–294*.

⁷⁹ Por. Mansi III, kol. 519–520; *ŻMT* 37, 294–294*.

⁸⁰ Por. Mansi III, kol. 317–318; *ŻMT* 37, s. 295–295*.

⁸¹ Por. Mansi III, kol. 601–615; *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010, s. 1–24* (*ŻMT* 52).

⁸² *Akta synodu akwilejskiego* 53, [w:] *ŻMT* 52, s. 18*: Biskup Ambroży powiedział: „[...] potępiamy Palladiusza, ponieważ nie chciał potępić też bezbożnego Ariusza i ponieważ sam zaprzeczył, że Syn Boży jest wieczny oraz pozostałym prawdom, co zachowano w aktach. Niech więc będzie wyklęty. Wszyscy biskupi powiedzieli: Wszyscy go potępiamy. Niech będzie wyklęty”.

⁸³ Jak odnotowują wydawcy (*ŻMT* 52, przypis [^], s. 24*; por. Ambroży z Mediolanu, *Epistula* 1(9), 2(9), ed. O. Faller, M. Zelzer, Wien 1968–1996, s. 315–325 (CSEL 82/1)), protokół przesłuchania urywa się, jednak samo przesłuchanie Sekundiana zakończyło się potępieniem, tak jak przesłuchanie Palladiusza.

⁸⁴ Por. Mansi III, kol. 631–632; Ambroży z Mediolanu, *Epistulae* 13, 14, [w:] *Ambrosius Mediolanensis* (PL 16, kol. 950.953); *ŻMT* 52, s. 24–24*.

⁸⁵ Por. Mansi III, kol. 640; *ŻMT* 52, s. 29–33*.

⁸⁶ Por. J. Gaudemet, *Conciles gaulois du IVe siècle*, Paris 1977 s. 113–116 (Sources Chrétiennes, 241); *ŻMT* 52, s. 34–35*.

Synod w Rzymie (385)⁸⁷ w sprawach dyscyplinarnych. Brak powołań na *credo* nicejskie.

Synod w Trewirze (385–386)⁸⁸, potępienie Itacjusza za surowość w zwalczaniu Pryscylian. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Rzymie (6 stycznia 386 roku)⁸⁹ w sprawach dyscyplinarnych. Brak wzmianek dotyczących *credo* z Nicei.

Synod w Kartaginie (389)⁹⁰, synod prowincjalny, przygotowujący synod plenarny Afryki na rok 390. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Kartaginie (16 czerwca 390 roku)⁹¹, zbiór kanonów doktrynalnych i dyscyplinarnych. Ogólne odwołanie się do treści *credo* nicejskiego⁹².

Synod w Rzymie (około 390)⁹³ przeciw Jowinianowi negującemu dziewictwo Najświętszej Panny Maryi *post partum*, wierzącemu w bezgrzeszność po chrzcie oraz preferującemu małżeństwo nad dziewictwo. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Mediolanie (390?)⁹⁴ o schizmie w Galii po skazaniu na śmierć Pryscyliana. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Kapui (392)⁹⁵ o schizmie w Antiochii; w sprawie dziewictwa Maryi. Brak odwołań do *credo* z Nicei.

⁸⁷ Por. Damasus, *Lucifer* (PL 13, kol. 1131–1147); *ŻMT* 52, s. 35–43*.

⁸⁸ Por. Mansi III, kol. 679–684; *ŻMT* 52, s. 44–46*.

⁸⁹ Por. Mansi III, kol. 669.677; *ŻMT* 52, s. 46–47*.

⁹⁰ Por. Mansi III, kol. 691–698; 52, s. 47–47*.

⁹¹ Por. Mansi III, kol. 691–698; *ŻMT* 52, s. 47–52*.

⁹² *Akta synodu w Kartaginie w 390 roku* 1, [w:] *ŻMT* 52, s. 48*: „Pouczyli nas o nich, w określonym porządku, nasi ojcowie, abyśmy tak, jak sami otrzymaliśmy, podobnie ludowi Bożemu wpoili wiarę w Trójcę, którą mamy we władzach naszej [duszy] jako świętość, w jedność Ojca i Syna i Ducha Świętego, która jest nienaruszalna. Wszyscy biskupi rzekli: To właśnie otrzymaliśmy, tak utrzymujemy i tak nauczamy idąc za wiarą apostołską”.

⁹³ Por. Mansi III, kol. 663–664; *ŻMT* 52, s. 53–53*.

⁹⁴ Por. Mansi III, kol. 664–667; *ŻMT* 52, s. 53–53*.

⁹⁵ Por. Mansi III, kol. 683–686; *ŻMT* 52, s. 53–56*.

Synod w Cabarsussi (393)⁹⁶, synod donatystów-maksymianistów przeciwko donatyście Primianowi z Kartaginy. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Hipponie (8 października 393 roku)⁹⁷ w sprawach dyscyplinarnych. Brak odwołań do wyznania wiary z Nicei z 325 roku.

Synod w Bagai w Numidii (24 kwietnia 394 roku)⁹⁸, synod donatystów w obronie Primiana, a przeciwko Maksymianowi. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Kartaginie (16 czerwca 394 roku)⁹⁹, na którym ustanowiono delegatów na Synod w Hadrumetum. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Hadrumetum (394)¹⁰⁰, brak wzmianek o *credo* z Nicei.

Synod w Nîmes (1 października 396 roku)¹⁰¹ w sprawach dyscyplinarnych; przeciwko herezji Pryscyliana oraz schizmie Itacjusza i Feliksa z Trewiru. Brak odniesień do *credo* nicejskiego.

Synod w Kartaginie (26 czerwca 397 roku)¹⁰², na którym zabroniono biskupom podróży morskich bez listów polecających metropoli ty. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

Synod w Kartaginie (13 i 28 sierpnia 397 roku)¹⁰³, na którym ustalono kanony własne oraz prawdopodobnie *Breviarium Hipponense*, które rozpoczyna się od zacytowania tekstu *credo* nicejskiego z 325 roku¹⁰⁴. Pierwszy Synod, który cytuje pełne brzmienie tekstu *credo*.

⁹⁶ Por. Zeno Veronensis, *Optatus* (PL 11, kol. 1186–1189); *ŻMT* 52, s. 57–60*.

⁹⁷ Por. *Concilia Africae a. 345–525 (Concilia)*, ed. C. Munier, Turnhout 1974, s. 20–21 (CCL 149); *ŻMT* 52, s. 60–63*.

⁹⁸ Por. Mansi III, kol. 857–858; PL 11, kol. 1189–1191; *ŻMT* 52, s. 64–66*.

⁹⁹ Por. CCL 149, s. 182; *ŻMT* 52, s. 66–66*.

¹⁰⁰ Por. CCL 149, s. 182; *ŻMT* 52, s. 66–66*.

¹⁰¹ Por. Mansi III, kol. 685–686; *Concilia Galliae a. 314–506 (Concilia)*, ed. C. Munier, Turnhout 1963, s. 49–51 (CCL 148); *ŻMT* 52, s. 69–71*.

¹⁰² Por. Mansi III, kol. 750; *ŻMT* 52, s. 71–71*.

¹⁰³ Por. Mansi III, kol. 875–938; *ŻMT* 52, s. 71–99*.

¹⁰⁴ Por. *Professio fidei de Nicaea* (PL 56, kol. 418–419); CCL 149, s. 30–31; Kartagina (III; 13 i 28 VIII 397), II. *Nicejskie wyznanie wiary*: „Odczytano i zatwierdzono wyznanie

Synod w Turynie (22 września 398 roku)¹⁰⁵ o władzy biskupów po cywilnym tworzeniu nowych prowincji dla Galii. Brak formalnych odniesień do wyznania wiary z Nicei.

Synod w Kartaginie (27 kwietnia 399 roku)¹⁰⁶ o prawie azylu w kościołach. Brak wzmianek o *credo* nicejskim.

W kościelnych zbiorach prawnych IV wieku dla lat 325–399 znajdujemy wzmianki i akta 59 Synodów zachodnich. Istnienie trzech z nich wydaje się dziś nieautentyczne (tj. synod w Rzymie z 325 roku; synod w Ilirii z 378 roku i synod w Mediolanie z 381 roku). W interesującym nas przedziale czasowym odbyło się zatem 56 synodów lokalnych, które mogły ustosunkować się do *credo* soborowego z 325 roku. W aktach i fragmentach prawnych zachowanych z tych obrad kościelnych można wyróżnić kilka typów odwołań do *credo* nicejskiego. Są to wzmianki:

- **pośrednie negatywne** – pojawiające się 3 razy (mowa o potępieniu przez arian uchwał Soboru Nicejskiego – Synod w Rzymie z lat 340–341; dekret odrzucający nicejskie sformułowanie „współistotny” – Synod ariański w Sirmium z 357 roku; dekret potępiający użycie nicejskiego terminu *οὐσια* – Synod ariański w Sirmium z maja 359 roku);
- **pośrednie pozytywne** – pojawiające się 4 razy (powołanie się na *credo* nicejskie przy potępieniu Eustatiosa z Sebasty za negowanie współistotności Ojca i Syna – Synod w Rzymie z 374 roku;

wiary przyjęte podczas synodu w Nicei, w brzmieniu: Wierzymy w jednego Boga Ojca wszechmogącego, stwórcy i twórcy rzeczy widzialnych i niewidzialnych i w jednego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, zrodzonego z Ojca, jednorodzonego, to jest z substancji Ojca, Boga z Boga, światłość ze światłości, Boga prawdziwego z Boga prawdziwego, zrodzonego, niestworzonego, jednej substancji z Ojcem, co Grecy wyrażają *omousion*; przez niego wszystko powstało, czy to w niebie, czy to na ziemi; on to dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił [z nieba], przyjął ciało, stał się człowiekiem poprzez Dziewicę Maryję; cierpiał i zmartwychwstał trzeciego dnia, wstąpił do nieba, przyjdzie sądzić żywych i umarłych. I w Ducha Świętego. Tych, którzy mówią: było, kiedy [Go] nie było; zanim się narodził nie istniał; oraz: ponieważ powstał z nicności lub z innej substancji, mówią, że Syn Boży jest zmienny i przeobrażany, tych Kościół katolicki i nauka apostołska anatematyzuje”. *ŻMT* 52, s. 72–73*.

¹⁰⁵ Por. Mansi III, kol. 859–866; *ŻMT* 52, s. 99–101*.

¹⁰⁶ Por. Mansi III, kol. 750; *ŻMT* 52, s. 102–102*.

powołanie się na *credo* nicejskie przy anatematyzmach *Tomus Damiani* – Synod w Rzymie z lat 376–377; potwierdzenie *credo* z Nicei przy potępieniu arian Palladiusza i Sekundiana – Synod w Akwilei z 381 roku; ogólne powołanie się na treść *credo* nicejskiego – Synod w Kartaginie z 390 roku)

- **bezpośrednie nieformalne** – pojawiające się 1 raz (opowiedzenie się za nicejską formułą wiary w pierwszej fazie synodu, lecz ostatecznie pod naciskiem cesarza Konstancjusza II formalne podpisanie ariańskiej formuły z Nike z 359 roku – Synod w Rimini z maja–października 359 roku);
- **bezpośrednie formalne** – pojawiające się 5 razy (odwołanie się do treści *credo* soborowego i przyjęcie nicejskich terminów: „współistotny”, ουσια – „substancja” – Synod w Paryżu z lat 360–361; odwołanie się do tekstu *credo*, włączenie go do akt synodalnych i określenie go jako katolickie, apostołskie, obowiązujące – Synod w Rimini z lat 365–366; potwierdzenie *credo* nicejskiego – Synod na Sycylii z 366 roku; powołanie się na *credo* z Nicei jako apostołskie i będące odtrutką na arianizm – Synod w Rzymie, około 370 roku; pełne zacytowanie tekstu *credo* w aktach *Breviarium Hipponense* – Synod w Kartaginie z 397 roku).

W latach 325–399 na 56 autentycznych synodów Kościoła zachodniego spotykamy więc w ich aktach 13 odwołań do *credo* nicejskiego: trzy pośrednie negatywne, cztery pośrednie pozytywne, jedno bezpośrednie, lecz nieformalne, i pięć bezpośrednich formalnych. Chronologicznie pierwszą jest wzmianka pośrednia negatywna z Synodu w Rzymie z lat 340–341 (o potępieniu przez arian uchwał Soboru Nicejskiego). Chronologicznie pierwszą wzmianką bezpośrednią, lecz wyrażoną w sposób nieformalny jest wstępne opowiedzenie się za nicejską formułą wiary w pierwszej fazie synodu w Rimini z 359 roku. Pierwszym bezpośrednim i formalnym odwołaniem się do treści *credo* nicejskiego są akta Synodu w Paryżu z lat 360–361. Natomiast pierwsze cytowanie pełnego tekstu *credo* w aktach synodalnych miało miejsce na synodzie w Kartaginie w 397 roku. W zachodnich aktach synodalnych w latach 40. i 50. IV wieku w stosunku do *credo* nicejskiego przeważają odniesienia pośrednie negatywne, natomiast w latach 60. i 70. IV wieku następuje przewaga odniesień bezpośrednich i formalnych. Czy ta powolna akceptacja nicejskiego wyznania wiary z 325 roku, jaka wyraźnie następuje od lat 60. IV wieku, miała w Kościele zachodnim jakiś bardziej praktyczny wymiar? Wydaje się, że nie...

Credo ułożone na Soborze Nicejskim I w 325 roku, mimo pozytywnej recepcji synodalnej, tak na Wschodzie, jak i na Zachodzie nie znalazło większego zastosowania w kościelnym użyciu. Nie spotykamy w IV wieku na Zachodzie żadnego Kościoła lokalnego, który stosowałby *credo* nicejskie w swej liturgii. W Kościołach partykularnych nadal stosowano bowiem chrzcielne wyznania wiary¹⁰⁷. Mario Righetti¹⁰⁸, powołując się na historyka bizantyjskiego Teodora Lektora¹⁰⁹, podaje, że pierwszym, który wprowadził do liturgii chrześcijańskiej zwyczaj odmawiania *credo* konstantynopolitańskiego, propagowanego wtedy jako ułożone w duchu *credo* nicejskiego, był Tymoteusz, monofizycki patriarcha Konstantynopola. Miał on zarządzić około 515 roku, że po pocałunku pokoju, a przed rozpoczęciem recytowania anafory, wszyscy w kościele będą odmawiać symbol wiary. Praktyka ta rozprzestrzeniła się najpierw na Wschodzie, następnie została usankcjonowana przez cesarza Justyna II w 568 roku. Na Zachodzie zwyczaj odmawiania *credo* soborowego wprowadzili najpierw już katolicycy Wizygotów (uchwała III Synodu w Toledo z 589 roku): „secundum formam orientalem Ecclesiarum”¹¹⁰. W praktyce liturgicznej Kościoła wizygotów fraza *credo* konstantynopolitańskiego odnosząca się do Ducha Świętego – „ex Patre procedentem” – została jednak zmieniona na „ex Patre et Filio procedentem”. Fraza ta została zaakceptowana przez kolejne Synody toledańskie jako ortodoksyjna, lecz jej wprowadzenie do tekstu *credo* konstantynopolitańskiego było wyraźnie arbitralne¹¹¹.

¹⁰⁷ Por. L. Ayres, *Nicea and its legacy. An approach to fourth-century trinitarian theology*, New York 2004, s. 85–88.

¹⁰⁸ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, vol. III, dz. cyt., s. 294–296.

¹⁰⁹ Teodor Lektor, *Historia ecclesiastica fragm.* II,32, [w:] *Liturgica Mozarabica*, vol. 2 (PG 86, kol. 202).

¹¹⁰ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. IX, *Ab anno 536 usque ad annum 590 inclusive* [dalej: Mansi IX], Florentiae 1763, kol. 983.

¹¹¹ Kwestię użycia liturgicznego formuły *Filioque* w *credo* konstantynopolitańskim upowszechnił cesarz Karol Wielki, kiedy zwołał Synod we Frankfurcie w 794. Występując przeciw kultowi obrazów zaakceptowanemu przez Sobór Nicejski II z 787 roku biskupi frankońscy potępili patriarchę Taraziosa, proklamowali *Filioque* jako naukę katolicką i nakazali ją śpiewać podczas niedzielnej mszy św., poczynając od kaplicy cesarskiej. Papież Leon II nie zganił użycia *Filioque* w *credo* konstantynopolitańskim, a papież Leon III uznał ostatecznie ortodoksyjność *Filioque*, choć nie zgodził się na

Na przełomie VII i VIII wieku, pod wpływem liturgii wizygockiej, *credo* konstantynopolikańskie zostało wprowadzone najpierw do *Ordo missae* liturgii celtyckiej. Z Irlandii zwyczaj recytowania *credo* konstantynopolikańskiego, ale już z dodaniem *Filioque* do oryginalnego tekstu tego wyznania (Synod we Frankfurcie z 794 roku), wszedł także do liturgii galijskiej (Alcuin), liturgii akwilejskiej (biskup Paulin z Aquilei, Synod w Cividale del Friuli z 796 roku)¹¹².

Jeszcze na początku XI wieku Kościół w Rzymie nie używał symbolu konstantynopolikańskiego podczas celebracji eucharystycznej. Charakterystyczny w tej kwestii był dialog pomiędzy papieżem Benedyktem VIII (1012–1024) a cesarzem Henrykiem II (973/978–1024) podczas koronacji tego ostatniego dnia 14 lutego 1014 roku. Jak odnotował naoczny świadek Bernon z Reichenau OSB (zm. 1048)¹¹³, na zdziwienie cesarza, iż w Rzymie nie słychać symbolu podczas celebracji mszy, w przeciwieństwie do Kościołów Północy, papież miał odpowiedzieć, że Kościół rzymski nie czuł potrzeby dodawania takiego zwyczaju, ponieważ nigdy nie był zarażony herezją... Jednak chcąc wyjść naprzeciw pragnieniu cesarza, papież zarządził, aby włączyć zwyczaj odmawiania *credo* konstantynopolikańskiego do rytuału mszy św. uroczystych. Jednak niedługo po tym zarządzeniu Benedykt VIII wydał sprostowanie, w którym zarządził stosowanie wspomnianego *credo* jedynie podczas najważniejszych świąt. Ostatecznie do liturgii rzymskiej zwyczaj odmawiania *credo* konstantynopolikańskiego z dodatkiem *Filioque* został wprowadzony dopiero na początku XII wieku¹¹⁴.

wprowadzenie go do *credo* rzymskiego. Uczynił to dopiero papież Benedykt VIII w 1014 roku, a dogmatycznie usankcjonował Sobór Lyoński w 1274. Natomiast Kościół prawosławny uznał oficjalnie formułę *Filioque* za herezję w encyklice czterech patriarchów z 1848 roku. Por. R. Laurentin, *Nieznany Duch Święty. Odkrywanie Jego doświadczenia i Jego osoby*, tłum. M. Tarnowska, Kraków 1998, s. 363; H. Paprocki, *Problem „Filioque”*, [w:] *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii. Praca zbiorowa*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 160.

¹¹² Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, vol. III, dz. cyt., s. 295–296.

¹¹³ Por. Bernon z Reichenau vel Berno Augiensis, *Libellus de quibusdam rebus ad missae officium pertinentibus* II (PL 142, kol. 1060–1061).

¹¹⁴ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, vol. III, dz. cyt., s. 297; *Ordo officiorum ecclesiae lateranensis: Bernardi cardinalis et lateranensis ecclesiae prioris* 6, ed. L. Fischer, München 1916, s. 3: „«Credo in unum» cantamus omnibus dominicis et praecipuis festis”.

Wnioski

Recepcja *credo* nicejskiego zarówno w Kościele wschodnim, jak i zachodnim w IV wieku dokonywała się bardzo powoli. Najstarszy grecki zbiór prawa kanonicznego na Wschodzie zawierający tekst *credo* nicejskiego to *Corpus Canonum*, powstały w dwóch fazach, obejmujących lata 361–376 i 381–451. W stosunku do pierwszych świadków tekstu *credo* nicejskiego na Wschodzie (Euzebiusz z Cezarei, *List do swego Kościoła* 8, ok. 325 roku; Atanazy z Aleksandrii, *O dekretach Soboru Nicejskiego*, ok. 345/359) zbiory prawne są późniejsze o około 30 lat. Niezależnie od uchwał synodalnych, z czasem coraz bardziej pozytywnych wobec uchwał Nicei z 325 roku, recepcja tego *credo* w Kościele wschodnim była słaba: żaden Kościół lokalny nie używał tego wyznania wiary, a Kościoły partykularne posługiwały się nadal własnymi chrzcielnymi wersjami *credo*. Taka sytuacja miała miejsce także po synodzie w Konstantynopolu w 381 roku.

Analogiczna sytuacja miała miejsce w Kościele zachodnim w IV wieku. Według kryterium autentyczności na 56 synodów lokalnych odbytych na Zachodzie w IV wieku w przedziale czasowym 325–399 spotykamy jedynie 13 odwołań do *credo* nicejskiego (trzy pośrednie negatywne, cztery pośrednie pozytywne, jedno bezpośrednie nieformalne, pięć bezpośrednich formalnych). Wyraźnie można zaobserwować, że odniesienia bezpośrednie i formalne mają miejsce dopiero od lat 60. IV wieku. Pomimo pozytywnego odbioru tego symbolu wiary na późniejszych synodach zachodnich *credo* nicejskie nie znalazło jakiegokolwiek zastosowania w Kościele zachodnim w IV wieku i później. Pierwsze użycie liturgiczne *credo* konstantynopolitańskiego z 381 roku na Zachodzie odnajdujemy dopiero w drugiej połowie VI wieku w liturgii wizygockiej. Wprowadzenie tego *credo* na Zachodzie w VI wieku pokrywa się z bizantyjską promocją *credo* konstantynopolitańskiego, uznawanego według argumentacji przyjętej na soborze w Chalcedonie jako przedłużenie *credo* nicejskiego. Nie powinien zatem dziwić fakt, że liturgia rzymska wprowadza *credo* konstantynopolitańskie z 381 roku (ale już z dodatkiem *Filioque*) dopiero na początku XII wieku.

Przedstawiony powyżej brak jakiegokolwiek zastosowania *credo* nicejskim w Kościele na Zachodzie w IV wieku uwiarygadnia opinię H. Pietrasa o celowym fałszerstwie i wymuszeniu na Rzymie uznania dla Konstantynopola. Co ciekawe, upowszechniana od 381 roku

przez Konstantynopol teza o przewodniej roli tegoż Kościoła, powtórzona następnie przez Sobór w Chalcedonie w 451 roku, nie znalazła uznania na Zachodzie aż do końca V wieku. Po praktycznym odrzuceniu *credo* nicejskiego Konstantynopol zaczął od VI wieku upowszechniać *credo* z Konstantynopola z 381 roku jako przedłużenie *credo* nicejskiego. Jak wynika z historii, promocja się udała, Synod z Konstantynopola z 381 roku określamy dziś w historiografii jako Sobór, a ustanowione tam *credo* jako „nicejsko-konstantynopolitańskie”.

Summary

The reception of Nicene Creed in the IVth century teaching of the Western Church

The Nicene Creed have been implemented very slowly in the West and in the East Church as well. This creed has not been applied in the Eastern Church, even though it was promulgated by the ecumenical conceals. Eastern particular Churches still used their own version of the baptismal creed. The same situation was in the West. 56 local synods were gathered between 325 and 399. However, we have only 13 references to the Nicene Creed (three times indirectly negative, four times indirectly positive, once directly informal and five times directly formal). The direct and formal references appeared not until the 460's. The very first liturgical application of the Constantinopolitan Creed (381) dated from the Visigothic liturgy (the second half of the sixth century). At the same time the Constantinopolitan Creed has been implemented in the Church of Byzantine Empire, where it was regarded as a continuation of Nicene Creed according to the Chalcedonian arrangements. Uncontestable fact that, the Nicene Creed was not applied in the Western Church in the fourth century, confirms Henryk Pietras' thesis that the Constantinople Church couldn't play any leading role in the fourth century Christianity. The Creed promulgated by First Ecumenical Council (325) was practically rejected in the West. The Constantinople Council (381) began to popularise an amplified and approved form of the Christian Faith as the Nicene-Constantinopolitan Creed. The Council of Chalcedon (451) re-affirmed that symbol an designated it as „The Creed of the Council of Constantinople of 381”. Gradually it came to be recognized as normative one.

Keywords: IVth century, Western Church, Nicene Creed, reception

Bibliografia

- Ambrosius Mediolaniensis, *Epistolae Prima Classis* (*Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 16, kol. 850–1220).
- Ambrosius Mediolaniensis, *Epistolae Secunda Classis* (*Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 16, kol. 1220–1286).
- Ambroży z Mediolanu, *Epistula*, ed. O. Faller, M. Zelzer, Wien 1968–1996 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 82/1).
- Anatolis K., *Retrieving Nicaea: the development and meaning of trinitarian doctrine*, Grand Rapids 2011.
- Arianism: historical and theological reassessments: papers from the Ninth International Conference on Patristic Studies, September 5–10, 1983, Oxford, England*, Eugene 2006.
- Atanazy z Aleksandrii, *De decretis Nicaenae synodi*, [w:] *Athanasius* (*Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 25b, kol. 416–476); tłum. polskie: *O dekretach Soboru Nicejskiego*, tłum. P. M. Szewczyk, Kraków 2011, s. 1–33 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 60).
- Augustinus, *De Trinitate*, ed. W. J. Mountain, F. Glorie, Turnhout 1968 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 50A).
- Augustyn z Hippony, *Epistolae I/2* (71–123) (*Nuova Biblioteca Agostiniana*, XXI/2). Testo latino dall'edizione maurina confrontato con il *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, editore L. Carrozzì, Roma 1992, wyd. II, s. 806–877.
- Ayres L., *Nicaea and its legacy. An approach to fourth-century trinitarian theology*, New York 2004.
- Behr J., *The Nicene faith: formation of Christian theology*, vol. 2, New York 2004.
- Bernon z Reichenau vel Berno Augiensis, *Libellus de quibusdam rebus ad missae officium pertinentibus* (*Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 142, kol. 1055–1080).
- Borchardt C. F. A., *Hilary of Poitiers' role in the Arian struggle*, Hague 1966 (*Kerkhistorische Studien Behorende bij het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 12).
- Bralewski S., *Cesarz Konstantyn I Wielki wobec kontrowersji ariańskiej*, Poznań 2009 (*Labarum*, VIII).
- Brennecke H. Ch., *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II: Untersuchungen zur dritten Phase des Arianischen Streites (337–361)*, Berlin 1984 (*Patristische Texte und Studien*, 26).
- Camelot P. Th., *Creeeds*, [w:] *Sacramentum mundi. An encyclopedia of theology*, ed. K. Rahner, C. Ernst, K. Smyth, t. 2, London 1973⁵, s. 37–40.
- Concilia Africae a. 345–525* (*Concilia*), ed. C. Munier, Turnhout 1974 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 149).

- Concilia Galliae a. 314–506 (Concilia)*, ed. C. Munier, Turnhout 1963 (Corpus Christianorum. Series Latina, 148).
- Damasus, *Lucifer (Patrologia Latina)*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 13).
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, tekst grecki, łaciński, polski, red. A. Baron, H. Pietras, t. 1, 325–787, Kraków 2001 (Źródła Myśli Teologicznej, 24).
- Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006 (Źródła Myśli Teologicznej, 37).
- Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010 (Źródła Myśli Teologicznej, 52).
- Dossetti G. L., *Il simbolo di Nicea e di Costantinopolo: edizione critica*, Roma–Freiburg–Basel 1967.
- Eusebii Caesariensis epistola ad suae parociae homines (Patrologia Graeca)*, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866, t. 20, kol. 1535–1544); tłum. polskie: *List Euzebiusza z Cezarei do swego Kościoła*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tekst grecki, łaciński, polski, red. A. Baron, H. Pietras, t. 1, 325–787, Kraków 2001, s. 56–57 (Źródła Myśli Teologicznej, 24).
- Gaudemet J., *Conciles gaulois du IVe siècle*, Paris 1977 (Sources Chrétiennes, 241).
- Gliściński J., *Współistotny Ojcu*, Łódź 1992.
- Hanson R. P. C., *The search for the Christian doctrine of God. The arian controversy*, Grand Rapids 2007.
- Hilarius Pictaviensis, *Tractatus mysteriorum, Fragmenta, Ad Constantium Imperatorem, Hymni*; Pseudo-Hilarius, *Epistula ad Abram filiam, Hymni*, ed. A. Feder, Wien–Leipzig 1916, kol. 95–96 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 65)
- Hilary z Poitiers, *De synodis seu de fide Orientalium (Patrologia Latina)*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 10, kol. 479–546).
- Laurentin R., *Nieznany Duch Święty. Odkrywanie Jego doświadczenia i Jego osoby*, tłum. M. Tarnowska, Kraków 1998.
- Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, vol. II, *Ab anno 305 ad annum 346*, Paris 1901.
- Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, vol. III, *Ab anno 347 ad annum 409*, Florentiae 1759.
- Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. IX, *Ab anno 536 usque ad annum 590 inclusive*, Florentiae 1763.
- Ordo officiorum ecclesiae lateranensis: Bernardi cardinalis et lateranensis ecclesiae prioris*, ed. L. Fischer, München 1916.
- Paprocki H., *Problem „Filioque”*, [w:] *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii. Praca zbiorowa*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 150–182.
- Pietras H., *Sobór nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Kraków 2013.

- Pietras H., *Spór o wyznanie wiary w IV wieku*, „Teologia Patrystyczna” 2007 nr 4, s. 35–50.
- Righetti M., *Manuale di storia liturgica*, vol. III, *L'Eucaresita. Sacrificio e sacramento*, Milano 1998.
- Simonetti M., *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975 (Studia Ephemeridis Augustinianum, 11).
- Simonetti M., *Studi di cristologia postnicena*, Roma 2006 (Studia Ephemeridis Augustinianum, 98).
- Szewczyk P. M., *Wprowadzenie*, [w:] *O dekretach Soboru Nicejskiego*, tłum. P. M. Szewczyk, Kraków 2011, s. 1–33 (Źródła Myśli Teologicznej, 60).
- Teodor Lektor, *Historia ecclesiastica fragm.*, [w:] *Liturgica Mozarabica*, vol. 2 (*Patrologia Graeca*, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866, t. 86, kol. 165–228).
- Ulrich J., *Die Anfänge der Abendländischen Rezeption des Nizänums*, Berlin 1994 (Patristische Texte und Studien, 39).
- Williams D. H., *The anti-Arian campaigns of Hilary of Poitiers and the „Liber Contra Auxentium”*, „Church History” 1992 nr 1 (61), s. 7–22.
- Williams R., *Arius: heresy and tradition*, Grand Rapids 2002.
- Zeno Veronensis, *Optatus (Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, t. 11).